

Tlocrt matroneja crkve sv. Donata u Zadru. Snimak ing arh. J. Marasović, snimak greda P. Vežić. (Brojevi označavaju ukrašene grede prema redoslijedu nalaza).

IVO PETRICIOLI

Grede s preromaničkim ukrasom iz crkve Sv. Donata u Zadru

Nedavno smo u toku radova na restauriranju nekadašnje crkve sv. Donata u Zadru neočekivano otkrili sedam drvenih greda s rovašenim ornamentima koji imaju karakter umjetnosti ranoga srednjeg vijeka. Time je naša arheologija obogaćena jednom novom vrstom spomenika koja je po dosadašnjim iskustvima, s obzirom na klimatske uvjete našeg primorja, bila gotovo nezamisliva. Nastojat ćemo te grede u ovom prilogu što bolje osvijetliti u nadi da će izazvati zanimanje većeg broja stručnjaka.

Već je u ljetu 1955. god. prilikom istraživanja matroneja crkve ustanovljeno da se ispod cementnog poda, postavljenog negdje između dva rata, nalaze stare drvene grede.¹ Kad se u veljači 1970. pristupilo uklanjanju tog poda, obratili smo im punu pažnju, nastojeći da se na arhitektonskim snimcima što preciznije fiksira položaj svake pojedine grede i da se otkrije njihova prava funkcija.² Ustanovljeno je da su one duboko usađene

¹ Ti su radovi vršeni u okviru plana istraživanja ondašnjeg zadraskog Instituta za historijske nauke Filozofskog fakulteta u Zagrebu.

² Restauratorski radovi koji su još u toku vrše se u organizaciji zavoda za zaštitu spomenika kulture u Zadru.

Pleterni motiv na prvoj gredi

u zidove matroneja, da su piloni koji nose lukove otvora matroneja prema središnjem prostoru crkve zidani na tim gredama. Grede su nosile pod matroneja, ali su ujedno služile za učvršćenje zgrade povezujući vanjski i unutarnji prsten njenih zidova. Da bi se postavila armirano-betonska konstrukcija, koja će zamijeniti grede u istoj funkciji, trebalo ih je ukloniti.

Kod su radnici jednu od njih koja se nalazila bliže južnoj sporednoj apsidi istrgnuli iz zida pilona, ustanovili smo da je na jednom kraju — na dužini od 75 cm, ukrašena pleternim motivom, a da je sam vrh grede kod ugradbe ispilan. Budući da se ukras nalazi na tri strane, a na srednjoj je plohi sačuvan na rubu, gdje je greda naknadno ispilana, ostatak profilacije s tri uzdužne kanelure, lako je bilo zaključiti da je ta greda u prvotnoj funkciji bila »rog« na nekom krovu i da je svojim ukrašenim dijelom stršila pod strehom. Taj je zaključak bio potvrđen nalazom druge grede na kojoj se sačuvao čitav završni »stršević« dio. Grede su dakle dospjele u zidove crkve sv. Donata u sekundarnoj funkciji. Upotrijebljene su, a da se nije obraćala pažnja na njihov ornament, dapače bile su kad ih je trebalo skratiti ispilane na onoj strani gdje se ornament nalazio.

Na prvoj gredi ukras je relativno dobro sačuvan i lako čitljiv, jer se taj dio grede nalazio okružen zidnom masom tako da do ukrasa nije prodirao ni zrak ni vlaga. Ukras je izrađen rovašenjem. Motiv je ucrtan žljeba-

stim dlijetom širokim 4—5 mm. Žlijeb (trag dlijeta) obojen je crvenom olovnom bojom — minijem (Pb_3O_4).³ Rovašen ukrasni motiv predstavlja preplet jednostruke vrpce. Na svakoj je strani ornament različit. Na lijevoj bočnoj strani, širokoj 15,5 cm, on se sastoji od dužih petlji s tri zavoja koje su međusobno zapletene. Na srednjoj, u stvari donjoj plohi širokoj 11,5 cm, sastoji se od povezanih »pereca«, a na trećoj se dvije »osmice« prepleću s dvjema vrpcama. Na drugoj gredi, koja se sačuvala samo u većem fragmentu dugom 109 cm, ukras je mnogo jednostavniji i nalazi se na bočnim stranama. Na jednoj strani ugrebene su kružnice koje se presijecaju. Jedna ima ucrtan križ. Na drugoj je vrlo primitivno ugreben list palme. Donji profilirani dio dug 32 cm ukrašen je po dužini s četiri kanelure izrađene ravnim dlijetom širokim 11 mm. Bočne strane te grede široke su 22 cm, a donja 16,5 cm. Rovašeni ornament i kanelure izrađeni su i obojeni minijem jednako kao i na prvoj gredi, kao i uostalom na svim pronađenim gredama.

Treća ukrašena greda koja je pronađena posred jednog od otvora matroneja mnogo je zanimljivija, iako se na njoj, na žalost, ornament sačuvao u manjoj dužini, tek 37 cm. Na donjoj plohi širokoj 20 cm vidimo viticu s grozdovima stiliziranim poput trokuta s dva zaobljena kuta i s pticama. Na lijevoj bočnoj strani širokoj 16,5 cm tek naziremo viticu, dok se na desnoj zapažaju stilizirani grozdovi. Četvrta je greda na lijevoj bočnoj strani ukrašena kružnicama i one se po određenom sistemu presijecaju, a sredine triju ispu-

³ Analiza boje izvršena je u laboratoriju Restauratorskog zavoda Hrvatske, gdje su grede i stručno konzervirane.

Druga greda

njene su križevima. U gornjem dijelu izrađen je ukras poput preromaničkih »kuka« (sačuvan je čitav samo nad trećom kružnicom). Donja ploha široka 17 cm ukrašena je vijugom na koju se vezuju »kuke«. Druga bočna ploha ima ukrštene kružnice mnogo površnije izrađene nego što su ostali ukrasi. Kako je drvo na tom mjestu raspucano, teško je pratiti motiv. Ta je greda do polovice debljine bila pokrivena pilonom. Kad je izvučena, ostao je na pilonu u žbuki otisak ornamenta s kružnicama.

Peta greda koja je nađena bliže glavnoj apsidi najbolje je sačuvana. Njezin ornament je najbogatiji i najpažljivije izrađen. Na bočnim stranama širokim 17,5 cm on predstavlja akantusovu viticu stiliziranu u pravilne kružne zavoje s karakterističnim malim stiliziranim cvjetovima u malim površinama koje su ostale izvan zavoja. Na donjoj plohi širokoj tek 9,5 cm nalazi se uska jednostavna vijuga s malim zavojima identičnog duktusa, kao što je vitica s pticama i grozdovima na trećoj gredi. Tu je sačuvan i dio profilacije s pet kanelura širokih 11 mm.

Šesta ukrašena greda nađena je na sjeveroistočnoj strani matroneja. Pronađena je u malom fragmentu na kojem se može raspoznati simetričan ukras poput palmete, a sedma u još manjem fragmentu gdje su vidljive tek dvije paralelne svinute crte.

Ne treba posebno isticati vrijednost tog nalaza. Već na prvi pogled ornament nas upućuje na rani srednji vijek. Međutim, malobrojni primjerci obrađenog drveta koji su se iz ranijih stoljeća srednjega vijeka sačuvali drukčijeg su karaktera. U prvom su redu različiti po tehničkim osobinama — radi se o reljefno rezbarenim ornamentima, a u drugom, spadaju u geografski i stilski od nas udaljene umjetničke areale. Radi se o arapskom i koptskom umjetničkom obrtu na jugu i o vikinškom duborezu na sjeveru. Oni ne mogu doći u obzir kao komparativni materijal za naše motive. Ipak kom-

parativnog materijala ima i treba ga tražiti u proizvodima drugih grana umjetnosti užeg umjetničkog areala u kojem su naši motivi nastali. Prvenstveno treba tražiti u arhitektonskoj dekoraciji tzv. preromaničkog perioda dalmatinske umjetnosti i umjetnosti susjednih zemalja. Dakako, u tim komparativnim analizama treba voditi računa o različitim tehničkim osobinama, o ograničenim izražajnim mogućnostima rovašene linije nasuprot drugim umjetničkim tehnikama.

Uzet ćemo najprije u razmatranje ornament akantusove vitice na gredi koja je peta pronađena. Taj motiv se susreće prvenstveno na stupcima (pilastricima) kamenih preromaničkih oltarnih pregrada, gdje nije riječ dak. On može biti vještije ili rustičnije oblikovan u oštrije ili oblike isklesanim detaljima. Crtež na spomenutoj gredi odgovara onim primjercima u kamenu koji su bolje modelirani. Tako oblikovana vitica pripada zrelijoj fazi preromaničke skulpture tako da donja vremenska granica upotrebe tog motiva ne bi smjela biti niža od zadnje četvrtine VIII stoljeća.

Vitica s pticama i geometrijski stiliziranim grozdovima (na trećoj gredi) drugi je tipično preromanički motiv. Ptice koje kljuju grozdove čest su, gotovo redovit motiv na zabatima oltarnih pregrada tog perioda, dok povezane s viticom predstavljaju ipak rijetkost. No upravo u crkvi sv. Donata postoje dva objekta koji se uspješno mogu usporediti s našom gredom. Prvi je kamena konzola s profilacijom s kanelirama sličnom profilaciji naših greda, kojoj je donja ploha ukrašena reljefom (doduše nedovršenim) s pticama između lisne vitice. Ta je konzola dospjela među kamenje kojim je zazidana jedna od niša u unutrašnjoj plohi perimetralnog zida crkve. Drugi objekt je kamena polukugla uzdana u tjeme svoda prstenastog ophoda prizemlja crkve, koja je bez sumnje služila da se o nju objesi neka svjetiljka. Na njoj je također na karakterističan način isklesan motiv ptica u biljnoj vitici.

Ukrasni motiv s pticama na trećoj gredi

Treći izrazit ornamentalni motiv su prepleti koje smo u početku spomenuli (prva greda). Oni ovako bogato tretirani podsjećaju na preplete irskih i karolinških minijatura, ali ne smijemo tražiti tako daleke komparacije, kad se na kamenom namještaju dalmatinskih crkava od IX st. dalje mogu naći raznoliki slični motivi izrađeni u reljefu od troprute vrpce. Pletenice se na gredi ipak razlikuju od uobičajenih pletenica na kamenu, i to svojim kompliciranijim prepletom, ali to se može protumačiti time što je majstor umjesto troprute upotrebljavao jednostruku vrpču.

Upotreba posebnih zavijutaka, koje smo usporedili s preromaničkim »kukama«, karakterističnim motivom koji se upotrebljava na gornjim rubovima kamenih arhitrava i ciborija, a razvio se od klasičnog »pasjeg skoka«, opet govori o razdoblju preromanike. Ostali opisani motivi, koji su sami za sebe jednostavni i rustični, ne ispadaju iz okvira preromaničkog repertorija iako ih ne susrećemo na kamenom namještaju.

Nameće se zaključak da su grede nastale u vrijeme zrelije preromanike i da bi ih trebalo datirati najranije u kraj VIII stoljeća.

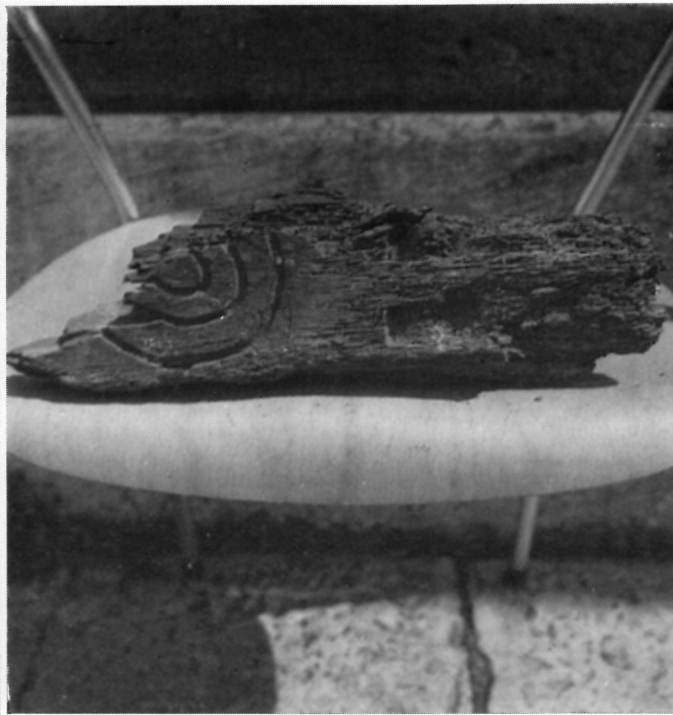
Crkva sv. Donata u Zadru, taj najreprezentativniji i najzanimljiviji spomenik naše ranosrednjovjekovne arhitekture, nije još precizno datirana.⁴ Iako stilske osobine, prvenstveno tri apside, ukazuju na doba kad ga određuje zadarska legenda — u početak IX stoljeća, postoje zastupnici mišljenja da je crkva sagrađena u VI st. Ornament na gredama, koje su u doba gradnje matroneja uzidane kao »spoliji«, mogao bi po svojim karakteristikama pomoći preciznijem datiranju.

No prije tog trebalo bi odgovoriti gdje su se ti »rogovi« prethodno nalazili, prije nego što su kao običan građevni materijal bez obzira na svoje ornamente ugrađeni u zidove crkve sv. Donata. Svježina crvene boje u

⁴ Podrobnije o crkvi sv. Donata v. moj članak u Enciklopediji likovnih umjetnosti, sv. II, sub voce »Donat, svetie«.

Treća i četvrta greda u času nalaza

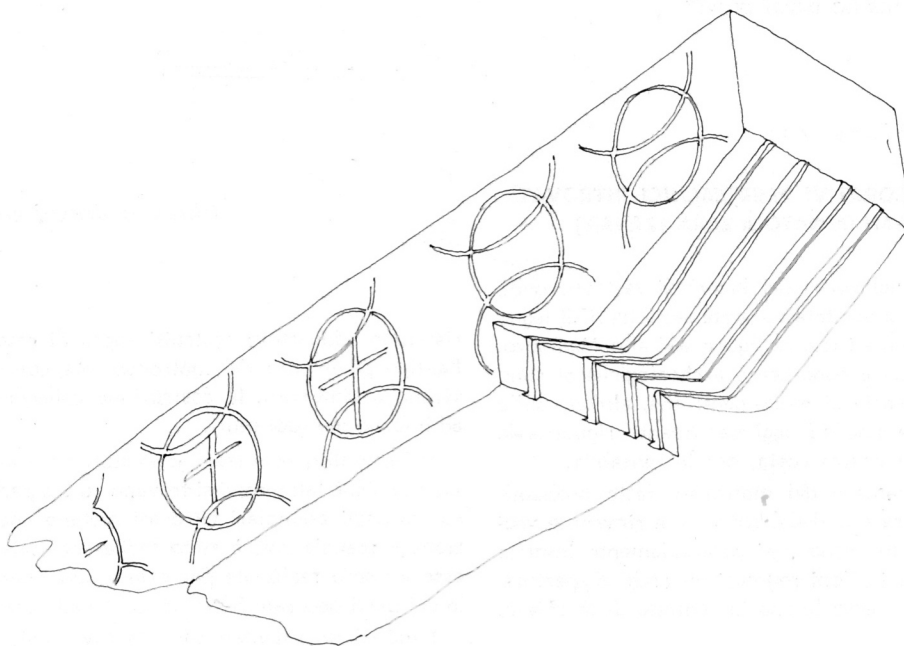

Sedma greda (fragment)

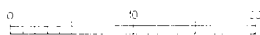
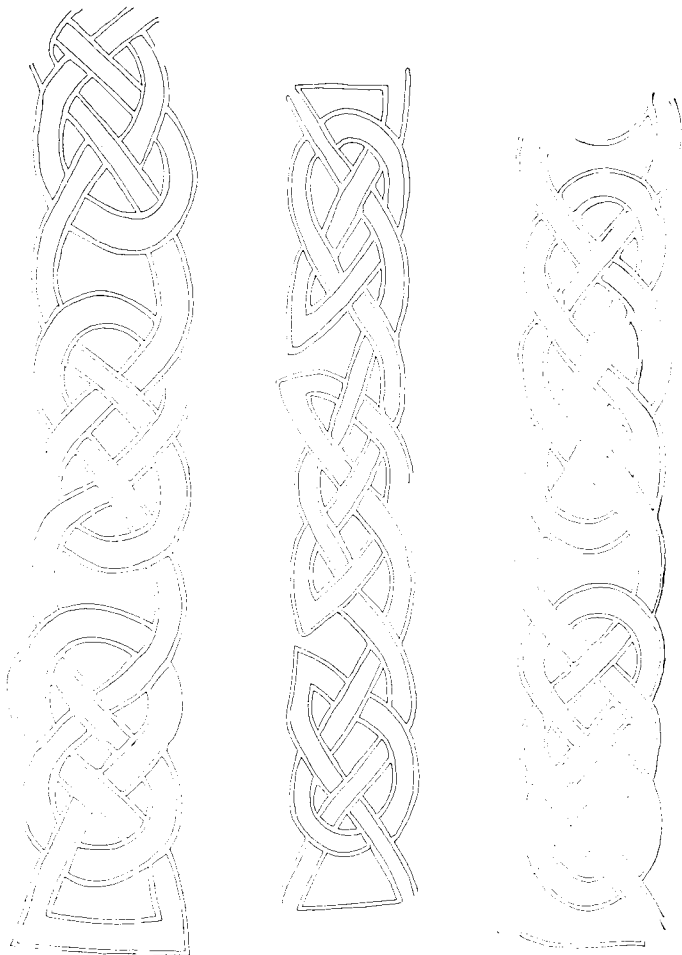
većini žljebova ornamenta ukazuje na činjenicu da grede u prvotnoj funkciji nisu dugo stajale, možda čak i da nisu dospjele na krov kamo su bile namijenjene. Mogle su biti namijenjene i krovu same crkve pa su zbog nekog nedostatka ugrađene na mjesta gdje smo ih pronašli. Ukoliko su one i pripadale nekoj zgradi koja je prethodila gradnji crkve, ili su pak bile odre-

đene za njezin krov, ove grede ipak daju dovoljno argumenata da se odbije teza o gradnji crkve sv. Donata u VI stoljeću.

Tako one uz svoju veliku vrijednost kao arheološki rariteti, za naše prilike i unikati, dobivaju značenje i u pogledu datiranja same gradnje tog našeg značajnog spomenika.

Druga greda

*Ukras na prvoj gredi**

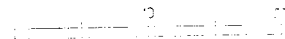
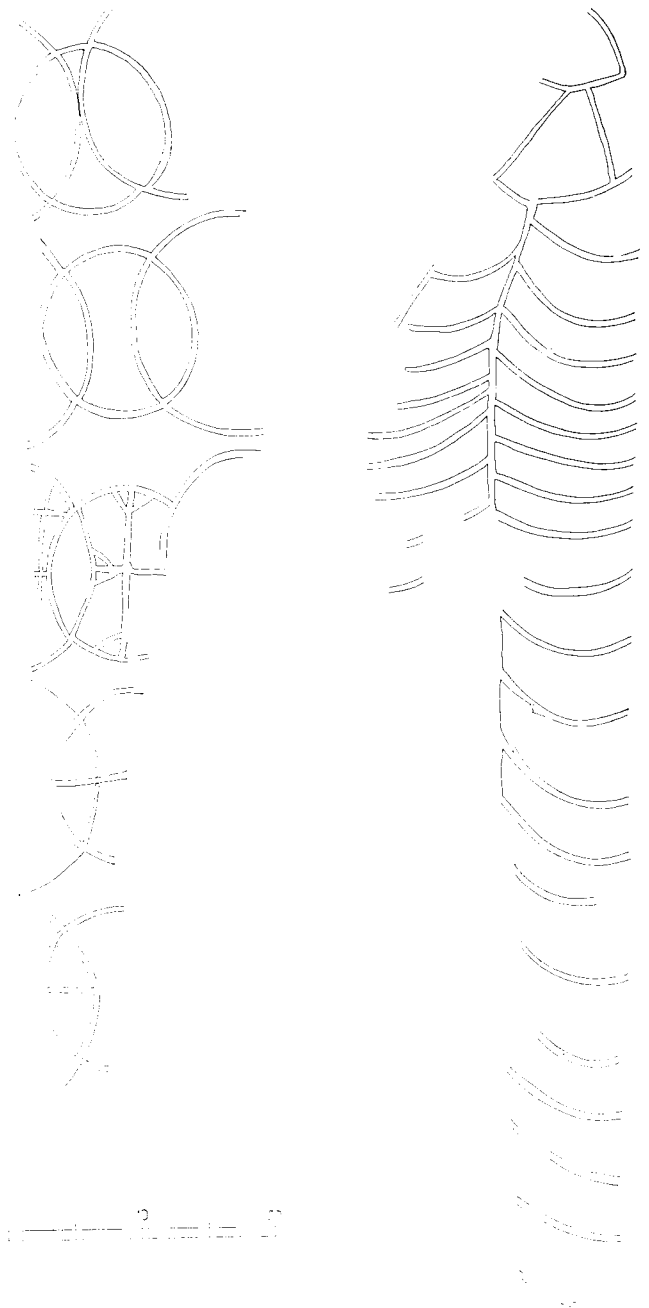
Riassunto

**TRAVI CON MOTIVI DECORATIVI PREROMANICI RITROVATI
NELLA CHIESA DI SAN DONATO A ZARA (ZADAR)**

Nel febbraio del 1970 nel corso dei lavori di restauro della chiesa di S. Donato a Zara sono state scoperte sette travi di legno con incisi caratteri ornamentali che risalgono all'alto Medioevo. Con questa scoperta le nostre conoscenze archeologiche si sono arricchite di una nuova specie di monumenti che, almeno sulla base delle esperienze fatte sino ad oggi per quanto riguarda le condizioni climatiche della nostra costa, era impensabile.

Sotto il pavimento cementato del matroneo, fatto probabilmente dopo la prima guerra mondiale, sono state rinvenute vecchie travi di legno, le quali erano così profondamente inserite nei muri del matroneo che i piloni reggenti gli archi d'apertura del matroneo stesso rivolti verso lo spazio centrale della chiesa,

* Crteži M. Domijan

Ukras na drugoj gredi

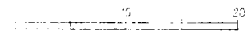
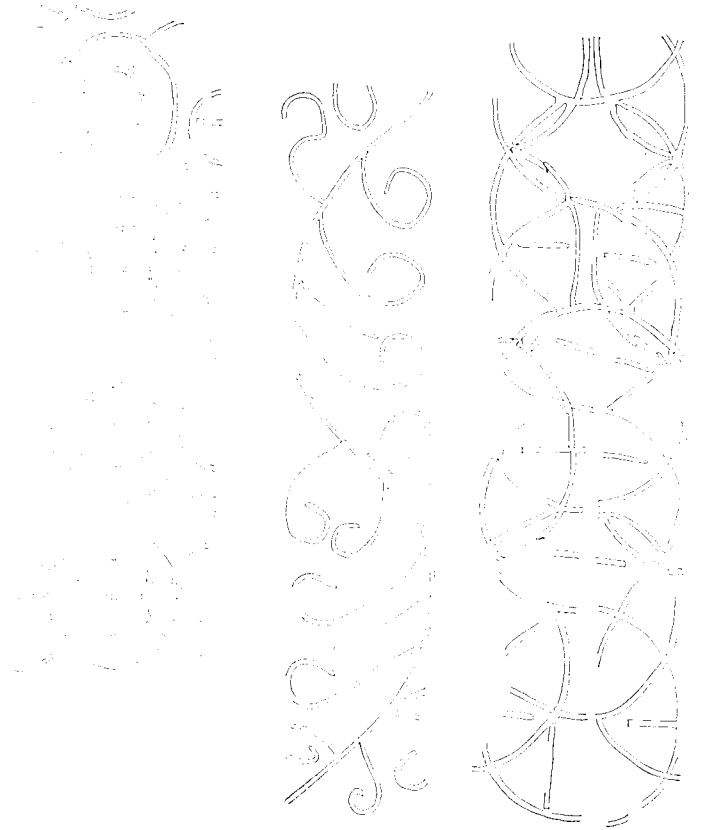
risultano addirittura costruiti sopra di esse. Le travi reggevano l'antico pavimento del matroneo, ma contemporaneamente servivano a rinforzare la costruzione collegando gli anelli esterno ed interno dei suoi muri.

Su sette di queste travi sono stati ritrovati motivi ornamentali incisi. Poiché tali motivi si trovano su tre parti della trave, mentre su tre degli esemplari ritrovati restano anche tracce di profilazione e scanalatura, è stato facile concludere che originalmente esse vennero realizzate per essere adoperate come travi di tetto le cui parti decorate fuoriuscissero dalla costruzione.

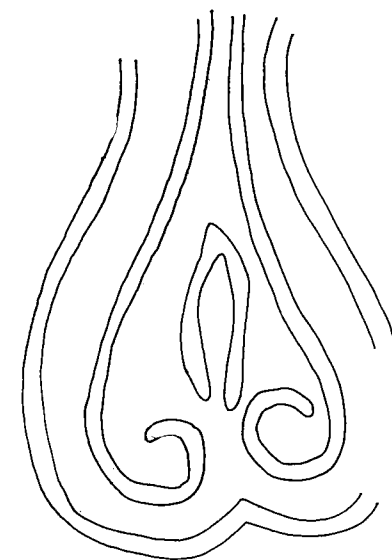
I motivi ornamentali sono relativamente ben conservati e facilmente decifrabili poiché le parti interessate erano murate e per

Ukras na trećoj gredi

Ukras na četvrtoj gredi

*Ukras na šestoj gredi
(Reproducirano u većem mjerilu)*

ciò ad esse non giungeva né l'azione dell'aria né quella dell'umidità. Sulla trave scoperta per prima si trovano, su ognuna delle parti suddette, motivi ornamentali »ad intrecciatura« caratteristici del periodo altomedioevale. Su una parte della seconda trave motivi circolari intersecati fra loro e sull'altra un ramoscello di palma. Sulla terza trave un fregio a fogli di vite che da un lato è arricchito da figurine stilizzate di uccelli.

Sulla quarta trave si notano, sulle parti laterali motivi circolari simili a quelli già descritti, sulla parte inferiore un fregio ondulatorio arricchito da viticci. La quinta, che presenta uno stato di conservazione migliore, ha dalle parti laterali un ricco motivo vegetale stilizzato consistente in una successione di foglie di acanto. La maniera dell'esecuzione presenta caratteri tipici del periodo preromanico. Sul lato inferiore troviamo il motivo della vite eseguito in modo molto vicino all'identico tema rinvenuto sulla terza trave. Della sesta trave è stato rinvenuto solo un frammento di modesta grandezza da cui è stato possibile individuare un motivo di »palmetta«. Meno ancora è emerso dal frammento della settima trave sulla quale compaiono solo due linee incise parallelamente.

Tutti gli ornamenti descritti risultano incisi a bulino; la profondità dell'incisione si mantiene fra i 4 e 5 millimetri. La cavità aperta dal bulino è stata colorata a tinta di minio (Pb₃O₄).

È superfluo insistere sul valore di questa scoperta. Per il modo in cui sono stati descritti i pezzi ritrovati, già ad una prima visione, appaiono chiari gli elementi che ci rimandano all'alto Medioevo. D'altro canto, se mancano le possibilità di confronto con materiale coevo di provenienza, araba, copta o vichinga, i cui

caratteri tecnici ed artistici sono diversi, è abbastanza agevole accostare i motivi già descritti con elementi di decorazione architettonica presenti nei modi dell'arte altomedioevale in Dalmazia, pur tenendo conto dei limiti entro i quali è possibile avvicinare il linguaggio specifico dell'incisione nei confronti della tecnica del bassorilievo.

Resta il problema di una datazione credibile per tutto il materiale rinvenuto e fin qui descritto. Sulla base dei confronti con il materiale architettonico anzidetto si può giungere alla conclusione che si tratti di un periodo del preromanico maturo (età carolingia) cioè a dire non prima della fine del VIII secolo.

Il problema si allarga se si passa dalla datazione specifica del materiale ai rapporti fra l'epoca di realizzazione del materiale in esame e i tempi del suo inserimento nel complesso della costruzione della chiesa di S. Donato. Appare infatti chiaro che l'uso di queste travi strettamente collegato con la costruzione muraria dell'edificio solleva il problema di una precedente funzione del materiale stesso, motivabile colla presenza degli elementi decorativi descritti. Lo stato di conservazione della tinteggiatura dimostra infatti che le travi non rimasero a lungo nella funzione ad esse destinata, o addirittura non vi stettero affatto. Nella misura in cui le travi siano potute appartenere ad un edificio precedente la costruzione della chiesa o ancora nell'eventualità che esse fossero destinate al tetto della chiesa stessa, sia pure per ragioni non facilmente appurabili, tuttavia questo materiale rinvenuto offre una sufficiente base di argomenti a coloro che respingono la tesi della costruzione della chiesa di S. Donato nel VI secolo, mentre suffragano la già valida tesi della datazione coincidente con il principio del secolo IX.